

поглядів М. Хвильового; його внеску в розвиток української та світової культури ХХ ст; роль письменника у відродженні української культури 20 – 30-х років тощо.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Ткачова Л. Інтелекція Радянської України в період побудови основ соціалізму. – К., 1985; Федюкин С. Борьба коммунистической партии с буржуазной идеологией в условиях перехода к непу. – М., 1977; 2. Куманёв В. 30-е годы в судьбах отечественной интеллигенции. – М., 1991; Онопрієнко В. Репресована наука України. – К., 1990; 3. Даниленко В., Касьянов Г. Сталінізм і українська інтелігенція (20-30-ті роки). – К., 1991; 4. Репресоване краєзнавство. – К., 1991. ;5. Реабілітовані історією. – Київ – Полтава, 1992. ; 6. Шаповал Ю. Україна 20-50-х рр. : сторінки ненаписаної історії. – К., 1993; 7. Нікольський В. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х – 1930-ті рр.): Історико-статистичне дослідження// Автореф. дис... докт. іст. наук. – Донецьк, 1993; Очеретянко В. Обмеження інтелектуальної свободи як один із засобів формування і функціонування тоталітарної системи в Україні (20-30-ті рр. ХХ ст.)// Автореф. дис... канд. іст. наук. – Харків, 1999; 8. Мейс Дж. Буремний дух розстріляного відродження // Сучасність. – 1994. - № 11. – С.79; 9. Хвильовий М. Твори в п'ятьох томах. – Нью-Йорк, 1983. – Т. 4. - С. 300. ; 10. Там само. – С. 315; 11. Єфремов С. Історія українського письменництва. – 4 вид. – К. : Лейпциг, 1919-1924. – Т. 2. - С. 413; 12. Хвильовий М. Твори в п'ятьох томах, - Т. 1. - С. 533; 13. З порога смерті: Письменники України – жертви сталінських репресій. – К., 1991. – С. 436-439; 14. Хвильовий М. Твори в п'ятьох томах, Т. 4. – С. 316; 15. Там само. – С. 309; 16. Там само. – Т. 5. –С. 747; 17. Там само. – С. 749; 18. Там само. – С. 176. 19. З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД- КГБ.- 1/ 2 (10/11)/- 1999. – С. 130-135.

Л.Л. Марківська

УКРАЇНСЬКА ІНТЕЛІГЕНЦІЯ ВОЛИНІ: ПОШУК МОДЕЛЕЙ ТА ШЛЯХІВ НАЦІОНАЛЬНОЇ САМОІДЕНТИФІКАЦІЇ (20 – 30-ТІ РР. ХХ СТ.)

На початку ХХ ст. в житті та діяльності української інтелігенції Волині настав час відповідальності, сподівань та докорінних змін у її світоглядних позиціях. За порівняно невеликий історичний проміжок часу вона пройшла через три революції, світову війну, беручи в них найактивнішу участь, але так і не здобувши національного визволення. Як показав час, вона виявилась не готовою до цих випробувань як в організаційному, так і в політичному та моральному відношеннях. Її інтелектуальна верхівка не спромоглася виробити власної, достатньо змістовної національної програми дій.

Для цього було чимало поважних підстав. Перша і найголовніша з них – незначна кількість цієї категорії населення, незавершеність її соціальної диференціації серед інших верств нації. На відміну від інших регіонів України, зокрема Галичини, Волинь не мала власних досвідчених теоретиків національно-визвольного руху. «Межова» або «регіональна ситуація», відірваність від тогочасних ідеологічних центрів українства, істотно позначилися у ставленні волинян до таких корінних самовизначальних для нації понять, як воля, народ, демократія, держава.

Ще одна обставина, що стримувала відповідне вимогам часу усвідомлення національно-визвольних дій - відсутність широкого інтелектуально-культурного середовища, яке б спонукало до таких дій: не було скільки-небудь розвиненої преси, видавництв, культурно-освітніх інституцій тощо, точніше, усього того, що мала, наприклад, пануюча нація (російська, польська). Утискам піддавалась навіть головна ознака нації - українська мова.

Поштовхом до політичної самоорганізації українців, переломним моментом у політизації інтелігенції Волині, виробленні її ідейних засад стали парламентські вибори 1922 р. На відміну від Галичини, де українці бойкотували вибори, нечисленна волинська українська інтелігенція в рамках Блоку національних меншин утворила автономний Український виборний комітет Волині, Холмщини, Підляшшя і Полісся (УНВК). На чолі його стали Павло Васильчук з Холма і Михайло Черкавський, директор вчительської гімназії з Дерманя.

Програмні вимоги УНВК стосувались політичного, громадського, культурного, економічного життя українців, передбачали широке самоврядування, участь українців у державній адміністрації і місцевому управлінні, повноправність української мови. Реалізація цих положень і вимог українства призвела б в врешті-решт до автономії краю в межах Польщі.

У результаті вдало проведеної передвиборної кампанії УНВК здобув блискучу перемогу. Українці майже одностайно голосували за програму і кандидатів УНВК. За списком УНВК 20 українців увійшли до сейму та 6 – до сенату. На Волині жоден польський кандидат не пройшов до парламенту. Українські обранці утворили в парламенті Український клуб – Українську

парламентську репрезентацію (УПР). Спільні дії, особливо на початковій стадії, сприяли успіхові парламентської боротьби й допомозі українському населенню у налагодженні життя і вирішенні багатьох нагальних потреб.

Дуже швидко, зрозумівши істинні наміри польської влади, УПР перейшла в опозицію. Виступи українських послів у сенаті й сеймі ставали дедалі гострішими, а вимоги – радикальнішими. Основна тема їх виступів – пригноблене становище українців в Польщі. Як зазначав сенатор М.Черкавський, саме з цього приводу найбільше депутатських запитів звучало з парламентської трибуни на адресу як високих владних структур, так і місцевих органів влади: «... прийшлося багато разів виступати і на сеймовому, і на сенатському пленумі, і на різних комісіях, боронячи прав нашого народу та вносячи з парламентарної трибуни скарги на ті кривди, що над народом нашим чиняться. Ще більше прийшлося нам за той час зробити перед Сеймом та Сенатом т.зв. «внесень» та звернутись до Уряду з інтерпеляціями, взиваючи до його справедливості і до однакового трактування української «меньшости» з польською «більшостою» [11, 3-5]. Особливо гострими були виступи сенаторки О.Левчанівської, послів С. Козицького, М. Дмитрюка, М. Чучмая, С. Хруцького, П. Васильчука.

Намагаючись об'єднати політично розрізнене суспільство, національно свідомі інтелігенція створила Український виборчий комітет. Проте наступні події показали, що комітетові не вдалося змінити політичні переконання опозиційної частини українських діячів і електорату. У підсумку, від Волині, Холмщини, Підляшшя і Полісся було обрано 9 депутатів до сейму і сенатора, замість 20 депутатів до сейму та 6 сенаторів на минулих виборах. Від партій лівого спрямування до сейму та сенату були обрані Я. Войтюк, М. Чучмай, І. Федорук, А. Сенюк, С. Волинець, К. Вольшицький, М. Хома і сенатор С. Козицький. Від національно-політичного блоку партій був обраний лише П. Васильчук.

Зміна політичної орієнтації в українському середовищі була зумовлена рядом факторів. Як відомо, воєвода Г. Юзевський, приступаючи до здійснення експерименту «польсько-українського порозуміння», особливі надії покладав саме на «порозуміння» між польською й українською елітою, а через неї – між польським і українським населенням. Він підтримував тільки тих інтелігентів і очолюваних ними установи, громадські організації, кооперативи, в лояльності яких був переконаний.

Зокрема, з його наказу були закриті ті організації «Просвіти», які не були лояльними до держави, а для інших сам редагував статут так, що ставив їх у залежність від воєводських властей. Подібно ставився Юзевський і до українських інтелігентів, що очолювали кооперативи, припиняючи кредитування у випадку, коли на них мали вплив українські національно-демократичні організації, зокрема Східної Галичини. Загалом дії Юзевського не виходили за рамки державної програми, прийнятої урядом Барглія після травневого перевороту 1926 року.

Стан польсько-українських відносин між цими суспільними групами у досліджуваній період влучно охарактеризував Іван Лисяк-Рудницький: «Освічені поляки і українці, тогочасний рівень життя яких був часто схожим, сильно відрізнялися у галузі стилю життя й цінностей. Польський інтелігент вважав свого українського відповідника за простака, а український інтелігент свого польського відповідника зарозумілим і зухвалим. Таким чином традиційна ненависть між польським шляхтичем та українським козаком і гайдамаком знаходила своє продовження, забарвлюючи відносини між двома народами» [12, 52]. При цьому слід визнати також істотними зауваження польського дослідника Кшиштофа Квасневського, який у роздумах про етнічні конфлікти робить узагальнення, що залишаються вони «переважно на стороні слабших, які захищаються» [9, 41].

На початку 20-х років у пошуку волинянами свого шляху простежуються три тенденції. Перша – радянськості, друга – розрахунок на власні сили, націоналістична третя – визнання примату Польської держави. Відповідно сформувалися і три основні політичні напрями: комуністичний, в особі Комуністичної партії Західної України (КПЗУ), головною метою якого було приєднання Західної України до УРСР, а, відповідно, й до СРСР; націоналістичний, в особі Організації українських націоналістів (ОУН), головною метою якого було створення незалежної Української держави, що не входила б ні до Польщі, ні до СРСР, національно-демократичний, в особі Українського національно-демократичного об'єднання (УНДО), куди входив цілий ряд політичних партій і об'єднань, переважно творчої інтелігенції [5, 206].

На відміну від КПЗУ та ОУН, що головним стратегічним напрямком обрали збройний шлях вирішення своїх домагань, представники УНДО завдання створення незалежної Української держави намагались вирішити мирним шляхом. Оскільки досягти цієї мети в умовах перебування Волині у складі Польщі на той час було нереально, то цей напрямок не мав значного авторитету серед українського населення і його провідної верстви. Натомість КПЗУ й ОУН відіграли важливу роль у

розгортанні національно-визвольної боротьби на західноукраїнських землях, хоча і з діаметрально протилежних позицій, що призводило до надмірного протистояння та послаблювало загальнонаціональний фронт боротьби.

Активність діячів КПЗУ спостерігається уже в першій половині 20-х років. Лише в 1923 р., за даними Волинського воєводського управління поліції, на території Волині було зареєстровано 4327 виступів трудівників міст і сіл проти окупаційного режиму. Відповідь владних структур не забарилася. За діяльністю комуністичних осередків посилено нагляд, багатьох активних діячів заарештовано, повітових старост зобов'язано щоквартально інформувати про стан справ.

Після ліквідації організації компартії 1925 р. і частково 1926 р. в деяких селах залишилися не виявлені члени партії, котрі вступили як члени до товариства «Просвіта» лише з тією метою, щоб як вільним членам партії, встановити між собою контакт і зблизитися з розгромленою компартією, бо, як членам «Просвіти» можна вільно розвивати свою діяльність, під прикриттям тієї ж «Просвіти», потім об'єднати прихильників і заволодіти «Просвітою».

15 листопада 1926 р. у Володимирі-Волинському над 151 членом КПЗУ розпочався судовий процес, що тривав 58 днів. Підсудні звинувачувалися в діяльності, спрямованій на повалення існуючого в Польській державі ладу і воз'єднання Західної України з Радянською Україною. Серед ув'язнених було 12 мешканців Володимира-Волинського – В. Крайц, В. Вишневський, М. Панасович, Д. Білецький, Г. Маковський і ін. Дев'ять чоловік було засуджено на довічне, 115 – на тривале ув'язнення.

Ще одна цікава обставина привертає нині увагу, коли перечитуєш повідомлення сільробівського часопису «Наше життя» про цей судовий процес. Серед адвокатів, котрі боронили підсудних, бачимо таких відомих націоналістичних діячів, як Степан Шухевич – отаман Українських січових стрільців та Української галицької армії, політик з родини, що дала головного командира Української повстанської армії Романа Шухевича; ковельський депутат сейму Самійло Підгірський – недавній член Центральної ради від Волинської губернії [13].

Після серії арештів і судових процесів активність бойових груп КПЗУ дещо знизилась, щоб розгорітись з новою силою усередині 30-х років.

КПЗУ ще на серпневому пленумі ЦК у 1929 р. була зорієнтована на проведення у 1930 р. загального сільськогосподарського страйку. Хоча селянський рух у 1930 р. охопив понад 30 повітів Західної України, однак у загальний страйк він не переріс. Орієнтація виявилася помилковою. Та репресії властей були жорстокими. Дефензива провела масові арешти. Всього у Волинському воєводстві було кинуте за ґрати 180 осіб, у тому числі секретаря Волинського окружкому Степана Бойка, якого 19 листопада 1930 р. поляки замордували. Пізніше про ці події напише Ярослав Галан, який, працюючи викладачем Луцької української гімназії, проводив велику пропагандистську роботу як серед учительського колективу та учнів, такі серед місцевого населення, за що і був звільнений з роботи без права викладання [1, 64].

КПЗУ, як і ОУН та деякі інші політичні партії, активно виступила проти співпраці з поляками – тенденції до нормалізації українсько-польських стосунків, що накреслилися у середині 30-х років. Зокрема, на Волині лише за кілька місяців 1935 р. було вбито трьох поліцейських, а також ряд осіб, які підозрювались у співробітництві з польськими властями. Під такими ж гаслами пройшли першотравневі демонстрації, в яких взяло участь 15 тис. осіб. Найбільшою була Колківська – близько 2 тис. осіб. Вона була розстріляна поліцією: 8 чоловік убито і 50 – поранено [14, 248-249].

Будучи нелегальною, підпільною, КПЗУ в 1926 р. підтримала утворення масової легальної організації «Українське селянсько-робітничє соціалістичне об'єднання» («Сельроб»). У 1928 р., коли на Волині організація досягла великої популярності, в її рядах нараховувалося понад 5 тис. осіб. Її керівники й активісти, в основному сільські інтелігенти – заможні селяни, фермери, кооператори, агрономи, сільські медики, вчителі – прагнули поширити свій вплив на усіх сільських трудівників і насамперед серед членів українських культурно-освітніх організацій «Просвіта», «Рідна школа», «Рідна хата» тощо.

Як бачимо, вплив КПЗУ на формування політичного світогляду волинської інтелігенції, особливо в період «українізації» в УРСР, був досить відчутним. Інша справа, що після придушення цієї «українізації», масових репресій та штучного голоду 1932-1933 рр. у Радянській Україні, популярність КПЗУ в західноукраїнському суспільстві катастрофічно впала. Нарешті, у 1938 р. Комінтерн оголосив про розпуск Компартії Польщі, а разом з нею КПЗУ і КПЗБ, як «служниць імперіалізму». Наступна радянська краля призвела до остаточного припинення діяльності цієї політичної сили та до фізичного знищення частини її діячів.

На відміну від комуністичного руху, який зазнав злету і падіння, український націоналізм, в лавах якого перебували тисячі представників національно свідомої інтелігенції, пережив період майже безперервного піднесення. Його організаційні витоки пов'язані з діяльністю Української військової організації (УВО).

Творення організованого націоналістичного підпілля на Волині розпочалося з 1929 р. Один із перших осередків ОУН організував у січні 1930 р., у Ковелі родич Лесі Українки, студент

Варшавського університету Юрій Косач. Незважаючи на жорстокі переслідування з боку польських властей, ряди ОУН на Волині постійно поповнювалися інтелігенцією, учнівською молоддю, духовенством. Значний відсоток оунівців складали селяни. Вже у 1935 р. на Волині діяли 2 окружні, 6 повітових ексекутив, 168 осередків ОУН [4, 6, 21-23]. Крім цього, під керівництвом ОУН діяли ще молодіжні організації «Пласт», «Юнак», «Сокіл».

Націоналістичні осередки були створені й діяли майже в усіх українських гімназіях та вчительських семінаріях. Під постійним наглядом поліції перебувала Луцька українська гімназія. З її стін вийшли сотні відомих діячів ОУН і УПА. Серед них Василь Потаповський, Тарас Степура, Степан Мазурець (заступник провідника обласного проводу ОУН), Юрій Стельмашук (майбутній командир загону УПА-«Північ»), Юрій Кох (представник від Бандери і член проводу ОУН в Луцьку), Іван Мирончук, Віктор Ясенчук, Олександр Савіра і багато інших.

За даними польської поліції у 1935 р. на території Волинського воєводства нараховувалося 932 активних члени ОУН, з них найбільше у повітах: Луцькому – 210, Рівненському – 179, Дубнівському – 154. У цьому ж році організації ОУН провели 102 антипольські акції. Це була відповідь на репресивну урядову політику проти українців, в якій особливу ненависть проявляв Корпус охорони прикордоння (КОП).

Однією з найбільших політичних партій, за переважаючим представництвом у ній української інтелігенції, було УНДО. Його члени проводили серед населення Волині значну пропагандистську й організаторську роботу: скликали народні віча, селянські сходи й збори, на яких знайомили присутніх із політичним становищем на західноукраїнських землях, пропагували свою партійну програму. Використовуючи свій вплив в осередках «Просвіти», «Рідної школи» та інших громадських організаціях, ундовці активно включилися в рух за українізацію початкової школи, відкриття приватних українських середніх і професійних шкіл. Значну увагу вони приділяли українізації органів сільського самоврядування, православної церкви. Така активна діяльність привертала увагу українського населення до цієї політичної партії. Під час виборів до сейму і сенату у 1928 р. за УНДО віддали свої голоси 33290 волинян. Великим авторитетом серед населення користувалися лідери УНДО – Дмитро Левицький, Василь Мудрий, Стефан Баран, Остап Луцький, Іван Кедрин та багато інших.

За ідеологією, тактикою та за представництвом у ній інтелігенції близькою до УНДО була й партія під назвою Волинське українське об'єднання (ВУО). Своім головним завданням ВУО визначило піднесення національної свідомості волинян. Головна мета – утвердження соборності самостійної держави шляхом об'єднання українських земель. На першому місці у програмі ВУО стояли культурно-освітні питання, проте не відкидалися й вимоги соціально-економічного характеру. Досить багато уваги приділялось церковно-релігійним проблемам. Досягнення цілей передбачалося здійснити мирним, легальним шляхом боротьби. Основними осередками їх діяльності стали «Просвітянські хапи» і ін.

Дехто із сучасних дослідників ВУО намагається звинуватити його у «відступі» від головної національної ідеї, у «співпраці» і «поступках» на користь польських асиміляційних політичних сил. Ми ж поділяємо думку Миколи Сивіцького, який у книзі спогадів «Записки сірого волиняка» з цього приводу зазначає: «Без ВУО довелось б зректися будь-яких спроб національного відродження, залишитися без політичного проводу, який би він там не був» [17, 66].

Важливу роль у формуванні ідейницьких засад української інтелігенції, у її протистоянні польській політиці асиміляції відіграла Українська соціалістична радикальна партія (УСРП). Програма партії головним політичним завданням визначала боротьбу за об'єднання всіх українських земель в самостійну Українську Республіку. У національній політиці партія відстоювала право націй на самовизначення. На Волині провідними діячами партії були депутати сейму Семен Жук, Іван Бондарчук, Антон Нивинський, Олександр Волошин, Степан Семенюк тощо. Загалом, у міжвоєнний період на Волині нараховувалося близько 20 політичних партій.

Отже, українська інтелігенція Волині використовувала всі можливі політичні засоби боротьби за своє визволення – від парламентських – до збройних. Опозиція польським урядовим асиміляційним намірам склала головний компонент політичного кредо волинської інтелігенції. З іншого боку, політична багатополлярність і політична роз'єднаність волинян не завжди сприяла успішному веденню цієї боротьби, розпорочувала національні сили.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Галан Я. В Луцьку, в місті воєводському... // Галан Я. Твори в 4-х томах. – Т.2. – К.: Наук. думка, 1977. – 247 с.; 2. Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX – XX ст. – К.: Генеза, 1996. – 360 с.; 3. Державний архів Волинської області. – Ф. 46.- Оп.1. Спр.446.-Арк. 3; 4. Державний архів Волинської області. – Ф. 46.- Оп.9.- Спр.2891.- Арк.90; 5. Історико-культурна спадщина України: проблеми дослідження та збереження / Відп. ред. В.О.Горбик. – К., 1998. – 399 с.; 6. Касьянов Г. Українська інтелігенція на рубежі XIX-XX ст.: Соціально-політичний портрет. – К.: Либідь, 1993. – 175 с.; 7. Кучерепа М. Волинь у міжвоєнний період (1921-1939). – Луцьк, 1994. – 68 с.; 8. Кучерепа М. Історія Волині міжвоєнного періоду в документах і матеріалах Державного архіву Волинської області // Науковий вісник Волинського

державного університету ім. Лесі Українки. Історичні науки. - № 1. - 2000. Луцьк, 2000. - С.88-96; 9. Kwasniewski K. Konflikt etniczny // Sprawy Narodowościowe. - 1994. - Z.1. - S.41-59; 10. Левчанівська О. Далеке і близьке: нариси, статті. - Луцьк: Надстир'я, 2000. - 216 с.; 11. Левчанівська І. Промова в сенаті 28 липня 1924 р. //З трибуни. - 1. - Львів - Луцьк- Холм - Бересте, 1925. - С.93-96;12. Лисяк-Рудницький Іван. Вклад Галичини в українські визвольні змагання. - Історичні есе. - Т.2. - К., 1994. - 98 с.;13. Наше життя. - 1926. - 21 листопада; 14. Оксенюк Р.Н. Нариси історії Волині: 1861-1939. - Львів, 1970. - 340 с.; 15. Пропольські народні університети //Волинь. - 1999. - 10 червня;16. Рік за роком //Волинь. - 1998. - 15 грудня; 17. Сивіцький М. Записки сірого волиняка. - Львів, 1996. - 376 с.

С.І. Дровозюк

БІЛЬШОВИЦЬКІ ТЕХНОЛОГІЇ «ПЕРЕВИХОВАННЯ» УКРАЇНСЬКОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ У 20-30-Х РР. ХХ СТ.

Українська інтелігенція, яка плекала надію на відродження національної культури та державності України, була перешкодою на шляху до остаточного утвердження сталінської диктатури. Тому більшовики послідовно проводили курс на «перевиховання» інтелігенції. «Виховні» зусилля репресивно-ідеологічної машини були спрямовані на те, щоб примусити кращих представників української інтелігенції відмовитися від політичних переконань та методологічних позицій і перейти на марксистсько-ленінську платформу. Тиск на українську інтелігенцію мав на меті зламати її морально, змінити духовну сутність, репресивними засобами включити в єдиний ідеологічний механізм, а у випадку найменшої нелояльності – знищити фізично.

Більшовицька політика щодо інтелігенції характеризувалася винятковою технологічністю, що означало послідовне й системне використання всіх можливих засобів та інструментів для досягнення поставленої мети. Ця технологічність була зумовлена страхом перед українською інтелігенцією як носієм національно-визвольних тенденцій та примітивним переконанням, що у «соціалістичному казані» можна швидко переплавити людську масу і одержати небачений досі продукт - «нову людину». Зорієнтованість на швидке досягнення максимального результату робили цю політику жорсткою й безкомпромісною.

Поставлена проблема неодноразово порушувалася у працях, присвячених українській інтелігенції 20-30-х рр.¹ та репресіям в Україні², однак, на думку автора, більшовицькі технології «виховного» впливу на інтелігенцію з метою зміни її духовної сутності потребують системного підходу та конкретно-історичного дослідження. Таке бачення проблеми набуває особливої актуальності у руслі антропологічно орієнтованої історії, що дає можливість розглядати долю української інтелігенції не лише в контексті політичної історії, а й з погляду її духовних трансформацій.

Автор даної розвідки не претендує на всебічне дослідження зазначеної проблеми, а має на меті окреслити її контури, виділити аспекти, що потребують першочергового аналізу.

За масштабами і силою репресивного впливу на перше місце варто поставити показові політичні процеси. Саме показовість та планування виховного впливу були характерними ознаками цього дійства³. Характерним прикладом більшовицьких виховних технологій є процес «СВУ», який, за висловом Ю.І. Шаповала, «перетворювався на трагічну інтродукцію глобального «упокорення» інтелектуальних верств України»⁴. Арешти, ув'язнення і допити помітно вплинули на морально-психологічний стан звинувачених у причетності до «СВУ». Більшовицькі технології передбачали, що процес повинен мати максимальний суспільний резонанс і підтримку трудящих. Тому не дивно, що вже в перших репортажах газети повідомляли про те, що зала, де відбувався суд, була переповнена трудящими, які ставляться до процесу з великим інтересом. Одразу був задіяний ще один механізм – засоби масової інформації. Тон у нагнітанні масової істерії навколо «СВУ» задавали більшовицькі ідеологи, які виступили з викривальними статтями у газетах і журналах⁵. Газети друкували матеріали про засідання суду, рясніли войовничими заголовками і гаслами. До цієї кампанії були залучені не тільки центральні, а й усі місцеві видання, що давало можливість тиснути на все суспільство. Для розуміння поведінки підсудних і змісту проголошених ними зізнань важливо в деталях реконструювати все, що відбувалося в камерах і на допитах. Виявлені істориками нові документи дають можливість відтворити механіку впливу на особистість в тих умовах. Так до камери, в якій перебував С.Єфремов, підсадили інформатора, який подавав докладні звіти про поведінку і настрої академіка. У одній з розмов, що відбулася після допиту, він сказав: «Краще б відразу взяли і покінчили зі мною, ніж ця мука кожного дня допитами». При цьому академік був дуже схвилований,